

*Vrouwen van Europa, onwetend of berekenend?*¹

Sekseverschillen in de publieke opinie over het Europese integratieproces

Sinds begin jaren zeventig worden Europese burgers in halfjaarlijkse opiniepeilingen ondervraagd over hun mening en kennis betreffende het Europese integratieproces. In enkele lidstaten van de Europese Unie wordt de bevolking bij ingrijpende 'Europese' besluiten officieel geraadpleegd. Er zijn bijvoorbeeld in de jaren negentig in Frankrijk, Ierland en Denemarken bindende referenda gehouden over de goedkeuring van het Verdrag van Maastricht en in Finland, Zweden, Oostenrijk en Noorwegen over de toetreding van hun land tot de Europese Unie. De resultaten van deze peilingen en referenda laten zien dat vrouwen in het algemeen een minder positieve houding hebben jegens het Europese integratieproces dan mannen. Bij de referenda in de Scandinavische landen werd de kritische houding van vrouwen zelfs een factor van doorslaggevende betekenis, omdat hun nee-stem verdere integratie zou kunnen tegenhouden. In een rapport over het Europese informatie- en communicatiebeleid (*Réflexion* 1993) wordt de negatieve houding van vrouwen jegens de Europese Unie eveneens als probleem gesignaleerd. De aanbeveling van deze groep experts luidt dat de presentatie van de Europese Unie zó op vrouwen moet worden afgestemd, dat zij de voordelen zullen inzien die het integratieproces oplevert 'voor henzelf, hun leven, hun gezin, hun kinderen en hun beroepsleven' en zij Europa 'als een moeder kunnen zien die voor het welzijn van haar kinderen zorgt' (*Réflexion* 1993:9-11). Deze aanbeveling is nogal ambigu: enerzijds wordt verondersteld dat vrouwen een kosten-baten-afweging maken van het Europese integratieproces, anderzijds wordt voor een niet-rationele, affectieve identificatie met 'Moeder Europa' gepleit. Aan een wetenschappelijke analyse van sekseverschillen in attitudes ten aanzien van het Europese integratieproces is verder nog weinig aandacht besteed. In dit artikel wordt onderzocht hoe we de negatieve houding van vrouwen ten aanzien van Europese integratie kunnen verklaren.

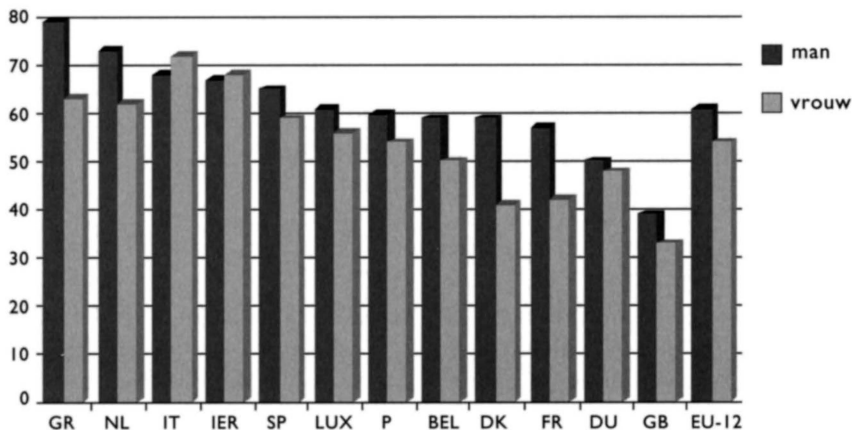
DE 'GENDER GAP' IN DE EUROPESE UNIE

In de Verenigde Staten werden sekseverschillen in politieke attitudes en politiek gedrag door wetenschappers en politici als klein en irrelevant beschouwd, totdat tijdens Reagans presidentschap bleek dat kleine verschil-

1. Met dank aan Marc van Ooijen, Janneke Plantenga, Bob Reinalda, Mieke Verloof en Miranda de Vries voor hun commentaar.

len potentieel grote electorale gevolgen konden hebben. Die vaststelling stimuleerde in de jaren tachtig de wetenschappelijke aandacht voor de *gender gap* (Shapiro en Mahajan 1986). Een vergelijkbare ontwikkeling heeft zich voorgedaan in de Europese Unie. Sekseverschillen in attitudes ten aanzien van Europese integratie werden voor het eerst als probleem gesignaleerd in 1992. Tijdens opiniepeilingen voorafgaand aan het Deense referendum over het Verdrag van Maastricht werd geconstateerd dat een meerderheid van de mannen vóór ratificatie was en een meerderheid van de vrouwen tégen, waardoor de goedkeuring van het verdrag in gevaar dreigde te komen. Deze vrees werd bewaarheid: het referendum in juni 1992 leverde een krappe meerderheid tégen op (nee: 50,7%, ja: 49,3%). Onder de nee-stemmers vormden vrouwen de meerderheid (54%), bij de ja-stemmers waren de mannen in de meerderheid (56%) (Laursen en Vanhooacker 1994:69). Na onderhandelingen met de overige lidstaten legde de Deense regering het Verdrag van Maastricht in mei 1993 opnieuw aan de Deense bevolking voor. Ditmaal won 'ja' met 56,7% (mannen: 62%, vrouwen: 52%). De verdeling over ja- en nee-stemmers was nog iets seksspecifieker dan de eerste keer: vrouwen vormden 57% van de nee-stemmers. In Finland bleken vrouwen vaker tégen toetreding tot de Europese Unie te zijn dan mannen (43% versus 39%), veel minder vóór (vrouwen 33%, mannen 45%) en bleken ze vaker geen mening te hebben (vrouwen 24%, mannen 16%) (Ludlow 1994:2). Ook in Noorwegen stemden meer vrouwen dan mannen tegen toetreding tot de Europese Unie. Bovendien was in vergelij-

Figuur 1. Positieve houding ten aanzien van de Europese integratie, uitgesplitst naar geslacht

Bron: Eurobarometer 1993

king met het eerste referendum over toetreding in 1972 de vijandigheid onder vrouwen nu 'veel uitgesprokener' (Ludlow 1994:4).

Uit de halfjaarlijkse opiniepeilingen die sinds 1973 onder de naam *Eurobarometer* in de Europese Unie worden gehouden, blijkt dat het sekseverschil in attitudes ten aanzien van Europese kwesties geen typisch Scandinavisch verschijnsel is. Zoals figuur 1 laat zien, heeft 61% van de mannen en 54% van de vrouwen een positieve houding ten aanzien van Europese integratie. In alle lidstaten hebben minder vrouwen dan mannen een positieve houding, met uitzondering van Italië en Ierland. Vergelijking door de tijd laat schommelingen zien in de 'positieve houding ten aanzien van Europa'. Ondanks deze schommelingen blijft de omvang van de *gender gap* constant (*Eurobarometer* 1993).

111

Waarom denken vrouwen anders over Europese integratie dan mannen? In onderzoek naar sekseverschillen in politiek gedrag in het algemeen worden daarvoor de volgende twee verklaringen gegeven:

1. vrouwen hebben minder interesse in en kennis van politiek dan mannen;
2. de wijze waarop vrouwen gesocialiseerd zijn leidt ertoe dat zij andere opinies hebben over bijvoorbeeld defensie, milieu en sociale zaken dan mannen, waardoor zij beleid anders waarderen.

Volgens de eerste verklaring zouden vrouwen een andere mening over 'Europa' hebben omdat ze minder geïnteresseerd zijn in Europese zaken dan mannen en er minder over weten. De tweede verklaring gaat ervan uit dat vrouwen juist wel een gefundeerd oordeel hebben over Europees beleid. Hun afweging van potentiële kosten en baten zou echter afwijken van die van mannen. Zijn vrouwen onwetende of juist kritische, calculerende Europese burgers?

POLITIEKE DESINTERESSE EN POLITIEKE ONWETENDHEID

In de *Eurobarometer*-opiniepeilingen is onderzocht of er verschillen zijn tussen mannen en vrouwen wat betreft de mate van interesse in politiek. De respondenten werd gevraagd hoe vaak ze politieke gesprekken voerden met hun vrienden. Zowel de mate van politieke interesse als de grootte van het verschil tussen mannen en vrouwen blijken sterk samen te hangen met het schoolingsniveau (zie tabel 1). Hoe hoger het opleidingsniveau, hoe lager het percentage dat zegt helemaal niet in politiek geïnteresseerd te zijn. Het sekseverschil in politieke interesse is het grootst bij lageropgeleiden (-17) en het kleinst bij hogeropgeleiden (-5). In het algemeen is er een sterk negatief verband tussen 'politieke desinteresse' en 'opleidingsniveau' en is dit verband bij vrouwen veel sterker dan bij mannen. Er blijken enkele uitzonderingen te bestaan op deze trend. In Spanje en Portugal hebben hoger opgeleide vrouwen om nog onbekende redenen een relatief laag niveau van politieke interesse en neemt het sekseverschil bij een hoger opleidingsniveau juist toe.

In het algemeen zouden vrouwen dus inderdaad minder geïnteresseerd zijn in politiek dan mannen, waarbij het verschil wel kleiner wordt naarmate het opleidingsniveau hoger is, maar niet verdwijnt. Het is echter mogelijk dat de wijze waarop ‘(gebrek aan) politieke interesse’ wordt gemeten een *gender bias* vertoont. In bovenstaande enquêtevraag is het begrip ‘politieke gesprekken’ problematisch, aangezien niet uitgesloten is dat mannen en vrouwen ‘politiek’ op verschillende wijze definiëren. In een *Eurobarometer*-onderzoek in 1987 werd gevraagd of men onder vrienden over ‘grote maatschappelijke problemen’ sprak, ‘bijvoorbeeld over mensenrechten, armoede, de Derde Wereld, de gelijkheid tussen geslachten, enzovoort’. Hierop antwoordde 20% van de mannen en 22% van de vrouwen ‘nooit’. Op de vraag in diezelfde enquête naar de regelmaat van ‘politieke gesprekken’ antwoordde 24% van de mannen en 39% van de vrouwen nooit’ (Mossuz-Lavau 1991:5). Het aantal vrouwen dat zegt nooit over ‘grote maatschappelijke problemen’ te spreken is veel kleiner dan het aantal vrouwen dat nooit ‘politieke gesprekken’ voert (17%; bij mannen -4%). Gesprekken over ‘grote maatschappelijke problemen’ worden klaarblijkelijk door vrouwen niet beschouwd als politieke gesprekken, terwijl genoemde problemen wel als politieke problemen gedefinieerd kunnen worden. Vrouwen kunnen zo ten onrechte hoog scoren op ‘voer nooit politieke gesprekken’ en ten onrechte als ‘niet in politiek geïnteresseerd’ worden beschouwd.

Tabel 1. *Gebrek aan politieke interesse naar geslacht en scholingsniveau*

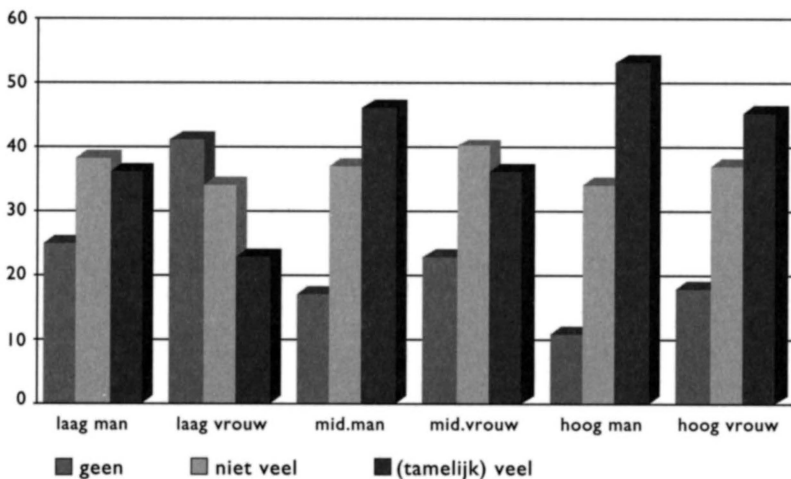
Percentages per niveau en per geslacht voor ‘Voer *nooit* politieke gesprekken met mijn vrienden’

opleiding	laag niveau			middelmatig			hoog niveau		
	M	V	M-V	M	V	M-V	M	V	M-V
België	50	78	-28	40	56	-16	27	36	-9
Denemarken	20	35	-15	12	26	-14	11	14	-3
Duitsland	10	26	-16	4	18	-14	12	12	0
Griekenland	14	42	-28	4	11	-7	10	12	-2
Spanje	52	76	-24	47	42	+5	36	58	-22
Frankrijk	38	48	-10	26	40	-14	23	18	-5
Ierland	36	60	-24	26	45	-19	43	31	+12
Italië	36	63	-27	26	47	-21	31	43	-12
Luxemburg	29	31	-2	32	23	+9	12	12	0
Nederland	42	50	-8	23	32	-9	14	15	-1
Portugal	47	66	-19	39	60	-21	33	57	-24
Groot-Brittannië	31	41	-10	32	36	-4	15	21	-6
gemiddeld EU-12	34	51	-17	26	36	-10	22	27	-5

Bron: *Eurobarometer 1989 in Mossuz-Lavau 1991:15*

De specifieke interesse voor Europese zaken kent volgens de *Eurobarometer* eveneens een *gender gap*: 30% van de vrouwen zegt hiervoor absoluut geen belangstelling te hebben tegenover 18% van de mannen (Mossuz-Lavau 1991:19). Zoals figuur 2 laat zien neemt de interesse voor 'Europa' bij mannen en vrouwen toe bij een hoger opleidingsniveau. Het sekseverschil is kleiner onder hoger opgeleiden dan onder lager opgeleiden, maar verdwijnt niet: ook hoog opgeleide vrouwen zijn minder geïnteresseerd in de Europese Unie dan hoog opgeleide mannen. Ook wat betreft de interesse ten aanzien van 'Europa' geldt echter dat de wijze waarop de mening over Europese zaken gemeten wordt, een *gender bias* kan vertonen. Als de gekozen issues gerelateerd zijn aan ervaringen die vrouwen en mannen niet in gelijke mate delen, dan worden sekseverschillen deels veroorzaakt door het gebruikte meetinstrument. Bij toetsing van deze veronderstelling op nationaal niveau vond Leijenaar een duidelijke relatie tussen het gebruikte issue en het sekseverschil in politieke interesse. Mannelijke respondenten scoren hoger wanneer gevraagd wordt naar interesse in issues als defensiepolitiek of economische kwesties, vrouwen daarentegen scoren hoger bij issues als het legaliseren van abortus, gelijke rechten en zorg voor ouderen (Leijenaar 1989:183). Bij vragen naar 'de voordelen van het EG-lidmaatschap voor uw land' en 'de verwezenlijking van de interne markt' hebben telkens 11% meer vrouwen dan mannen 'geen mening'. Bij de vraag wie over gezondheid moet beslissen, de Europese Unie of de nationale regering, bedraagt het sekseverschil slechts 3% (*Eurobarometer* 1993). Het sekseverschil in interesse voor 'Europa' varieert dus naar gelang van het issue.

Figuur 2. Belangstelling voor de Europese Unie volgens geslacht en opleidingsniveau

Bron: Eurobarometer 1989 in Mossuz-Lavau 1991:25

Behalve naar 'interesse voor Europa' is er ook gepeild naar 'kennis van Europa'. Op een vraag naar de bekendheid met de Europese Gemeenschap ('awareness of the EG') antwoordde 37% van de vrouwen nee, 60% ja, terwijl bij de mannen 26% met nee en 72% met ja antwoordde. Het is mogelijk dat mannen vaker dan vrouwen geen eerlijk maar een sociaal wenselijk antwoord geven. Deze eventuele vertekening vervalft echter bij vragen die de kennis van Europese aangelegenheden testen, zoals de vraag naar de plaats waar de Europese instellingen gevestigd zijn. Vrouwen scoorden hier, zoals tabel 2 laat zien, slechter dan mannen. Ze hadden gemiddeld 1,2 goede antwoorden tegenover mannen 1,7.

Dat vrouwen in zekere mate politiek onwetend zijn is niet zo bijzonder. In het algemeen geldt dat het politieke denken van de gemiddelde burger wordt gekenmerkt door 'dark areas of ignorance' (Janssen 1995:379). Dit is niet verbazingwekkend aangezien de te verwachten baten van politieke inspanningen onzeker zijn en veel politieke problemen van ondergeschikt belang zijn voor het leven van alledag. Voor de internationale politiek geldt dit nog sterker. Het Europese integratieproces is voor veel burgers een ondoorzichtig gebeuren. Toch vindt 82% van de bevolking 'EG-zaken' belangrijk tot zeer belangrijk voor zijn toekomst (*Eurobarometer* 1992:7) en is er in de meeste lidstaten een sterke en stabiele steun voor Europese integratie. Als burgers weinig van een onderwerp afweten, weerhoudt dit hen er niet van er een positieve mening over te hebben. De steun voor Europese integratie is onder vrouwen echter lager dan onder mannen, ook als het gaat om issues waarbij ze zich betrokken voelen, zoals onderwijs en gezondheid (*Eurobarometer* 1993). Politieke desinteresse en onwetendheid kunnen wel verklaren waarom vrouwen vaker geen mening hebben over 'Europa', maar niet waarom vrouwen minder positief staan tegenover Europese integratie.

Tabel 2. *Kennis van Europese aangelegenheden, uitgesplitst naar geslacht*

Vraag: In welke steden zijn de volgende instellingen van de EG gevestigd: de Europese Commissie, het Europees Parlement, de Raad van Ministers en het Europees Hof van Justitie?

aantal correcte antwoorden	mannen (% , totaal = 100)	vrouwen (% , totaal = 100)
0	22	40
1	20	21
2	33	24
3	16	9
4	10	6
gemiddeld aantal correcte antw.	1,7	1,2

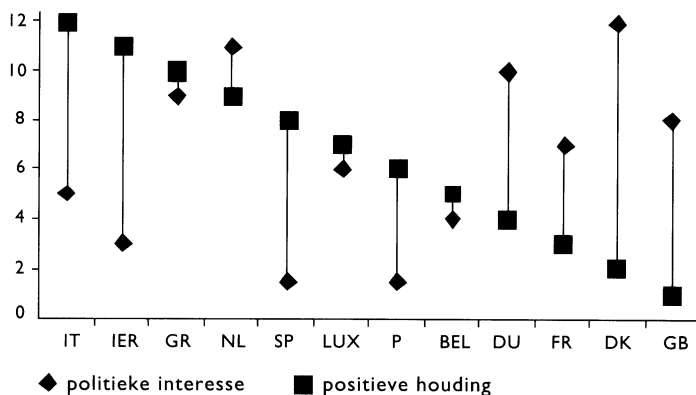
Bron: *Eurobarometer 1992*

Politieke desinteresse is om een tweede reden problematisch als verklaring voor sekseverschillen in de houding ten aanzien van Europese integratie. Als politieke desinteresse de minder positieve houding van vrouwen kon verklaren, dan zou er een samenhang moeten zijn tussen het niveau van politieke interesse van vrouwen in een land en de Europese attitude van vrouwen in dat land. In figuur 3 zijn de rangordes gecombineerd van de percentages politiek geïnteresseerde vrouwen en vrouwen met een positieve houding ten aanzien van Europese integratie. Deze figuur illustreert dat er geen eenduidige samenhang is. Er doen zich verschillende combinaties voor: veel politieke interesse met een positieve houding (Nederland, Griekenland), veel politieke interesse met een negatieve houding (Denemarken, Duitsland, Groot-Brittannië) en weinig politieke interesse met een positieve houding (Italië, Ierland, Spanje, Portugal). Juist de combinatie van weinig politieke interesse en een negatieve houding ontbreekt.

Het ontbreken van een verband tussen politieke interesse en politieke houding wordt bevestigd door Zweeds onderzoek naar sekseverschillen in de mening over buitenlands beleid. Het laat zien dat ook vrouwen die geïnteresseerd zijn in buitenlands beleid er een andere mening over hebben dan geïnteresseerde mannen, en dat de *gender gap* bij 'geïnteresseerden' zelfs groter is dan voor de bevolking als geheel (Bjereld 1995:11). Sekseverschillen in attitudes ten aanzien van Europese integratie kunnen dus niet bevredigend worden verklaard door 'verschil in politieke interesse'.

Figuur 3. Samenhang tussen politieke interesse van vrouwen en hun houding ten aanzien van 'Europa'

Rangordes politieke interesse van vrouwen – positieve houding t.a.v. Europese integratie van vrouwen

Bron: Eurobarometer 1993

EEN ANDERE BEOORDELING VAN BELEID

116

In de inleiding werd als een tweede mogelijke verklaring voor sekseverschillen in politiek gedrag verondersteld dat vrouwen over politieke issues een andere mening hebben dan mannen of zich baseren op andere issues bij de structurering van hun politieke houding. Amerikaans onderzoek heeft uitgezonden dat vrouwen op het gebied van geweld en ordehandhaving (in binnen- en buitenlands beleid) minder dan mannen kiezen voor gewelddadige opties. Bij *compassion issues* (sociale zekerheid, onderwijs, gezondheid, steunprogramma's) en bij regulering ter bescherming van milieu, consumenten en burgers kiezen vrouwen meer dan mannen voor overheidsingrijpen (Shapiro en Mahajan 1986:54). Deze verschillen weerspiegelen sekseverschillen in *sex-role attitudes*, de houding ten aanzien van de rollen van mannen en vrouwen in het gezin, op het werk, in politieke betrokkenheid en in seksueel gedrag (Rosch Inglehart 1991:190-191). Dit speelt ook in Europa. Onderzoek in Nederland en Zweden bevestigt dat vrouwen en mannen 'significant van mening verschillen over sociale kwesties, milieu- en defensie-issues' (Leijenaar 1989: 184; Bjereld 1995). Wat betreft sociaal beleid kiezen vrouwen in alle lidstaten van de Europese Unie vaker dan mannen voor behoud van nationale zeggenschap en veel minder vaak voor overdracht naar Europees niveau (*Eurobarometer* 1993). Hebben vrouwen een minder positieve houding ten aanzien van Europese integratie dan mannen omdat zij over specifieke issues een andere mening hebben dan mannen? Of baseren vrouwen zich op andere issues dan mannen bij het bepalen van hun attitude ten aanzien van 'Europa'?

In een enquête uit 1994 onder de vrouwenorganisaties die lid zijn van de Europese Vrouwenlobby werd gevraagd vijf beleidsterreinen aan te wijzen die in de onderhandelingen over het Verdrag van Maastricht prioriteit hadden moeten krijgen. De vijf meest genoemde terreinen waren werkgelegenheid en werkloosheidsbestrijding, gelijkheid van mannen en vrouwen, milieu, sociale zekerheid en bestrijding van sociale uitsluiting en armoede (Garcia 1994). Er is geen vergelijkbare prioriteitenlijst gemaakt door mannen. Wanneer we echter deze prioriteitenlijst vergelijken met de resultaten van 'Maastricht', zien we dat daar andere prioriteiten golden. Vooruitgang op het gebied van sociaal beleid bleef beperkt tot een toegevoegd protocol dat door elf van de toenmalige twaalf lidstaten werd ondertekend. In dit kader wordt de bestrijding van sociale uitsluiting terloops genoemd. Voor sociale zekerheid blijft besluitvorming bij unanimititeit de regel waardoor eventuele vooruitgang door tegenwerking van één lidstaat onmogelijk wordt gemaakt. Wat gelijkheid van vrouwen en mannen betreft heeft de verdragswijziging geleid tot toevoeging van een protocol bij Artikel 119 om de terugwerkende kracht van het beginsel 'gelijk loon voor gelijk werk' te beperken tot aanspraken ná 17 mei 1990 (Verdrag betreffende de Europese Unie 1992:147). Op het gebied van milieu is nauwelijks vooruitgang geboekt: de Commissie mag voortaan 'beleid maken' in plaats van alleen 'optreden' (*Verdrag betreffende de Europese Unie* 1992, art. 130R).

De kwesties die volgens vrouwenorganisaties van belang zijn, hadden niet bepaald prioriteit. Voor zover de schaarse gegevens het idee, dat vrouwen over bepaalde issues een andere mening hebben dan wel zich op andere issues baseren dan mannen, ondersteunen, bieden ze een aanknopingspunt om sekseverschillen in de publieke opinie over 'Europa' te verklaren.

SEKSEVERSCHILLEN EN CROSS-NATIONALE VERSCHILLEN IN EUROPESE ATTITUDES

117

Als vrouwen inderdaad een negatievere houding hebben ten aanzien van het Europese integratieproces omdat de Europese Unie weinig te bieden heeft op issues die zij belangrijk vinden, dan zou dit ook in cross-nationale verschillen tot uiting moeten komen. Vrouwen zouden dan in sommige lidstaten negatiever moeten zijn ten opzichte van 'Europa' dan in andere, omdat het integratieproces vrouwen in deze landen minder te bieden heeft. Zoals figuur 1 laat zien, loopt het aantal vrouwen met een 'positieve Europese houding' uiteen van 72% in Italië tot 33% in Groot-Brittannië.

Er is uitgebreid onderzoek gedaan naar factoren die de publieke opinie ten aanzien van Europese integratie kunnen verklaren. Eichenberg en Dalton (1993) wijzen vier cruciale factoren aan: het inflatiecijfer, het niveau van intracommunautaire handel, de nationale politieke traditie² en het plaatsvinden van een referendum (voor de lidstaten waarop dit van toepassing is). In zijn analyse van steun van de bevolking voor een politiek systeem stelt Easton dat steun het resultaat is van 'positive government outputs' (Inglehart en Reif 1991:7). Deze steun is niet noodzakelijk afhankelijk van onmiddellijke beloning, omdat hij ook gebaseerd kan zijn op gunstige uitkomsten in het verleden. Een reeks positieve prestaties van de overheid zullen in de loop der tijd een reservoir van *diffuse support* opleveren. Hiermee kan de vrij stabiele, positieve houding van burgers voor het Europese integratieproces verklaard worden. Hun pro-Europese attitude wordt geschraagd door een afweging van in het verleden gerealiseerde positieve en negatieve opbrengsten. In de veronderstelling dat vrouwen veel belang hechten aan issues met betrekking tot 'gelijke rechten en kansen', zou de stelling kunnen worden verdedigd dat de mening van vrouwen over 'Europa' sterk afhankelijk is van Europees beleid hieromtrent. Gelijke-kansenbeleid is inderdaad ook op Europees niveau vormgegeven en werkt op verschillende manieren door naar nationaal niveau.

Het ingrijpendste supranationale beleidsinstrument is regulering. Europese regelgeving in de vorm van richtlijnen is bindend, hetgeen betekent dat lidstaten verplicht zijn hun wetgeving hieraan aan te passen. Europese richt-

2. De factor 'nationale politieke traditie' verwijst naar de continuïteit in het buitenlands beleid van een land, waardoor de politieke elite en de media door de jaren heen dezelfde koers varen en op deze wijze de publieke opinie 'sturen'.

lijnen met betrekking tot gelijke rechten en kansen van vrouwen en mannen op het gebied van arbeid en sociale zekerheid hebben de nationale wetgeving en besluitvorming sterk beïnvloed. In Nederland bijvoorbeeld hebben de richtlijnen grote invloed gehad op het stelsel van sociale zekerheid, waar met name de kostwinnersbepalingen het moesten ontgelden. In Ierland werd het verbod op werk voor gehuwde vrouwen opgeheven en werd anti-discriminatiewetgeving ingevoerd op het gebied van beloning. De uitspraken van het Europees Hof van Justitie bekrachtigen de doorwerking van supranationale normen op nationaal niveau en zetten lidstaten onder druk om richtlijnen te implementeren. Op verzoek van nationale rechtbanken toetst het Europees Hof nationale wetgeving aan Europese verdragsteksten en wetgeving. Sinds de jaren zeventig heeft dit herhaaldelijk tot spraakmakende arresten geleid (Landau 1985). Recent heeft het Kalanke-arrest veel opschudding verwekt, aangezien praktijken van positieve actie hiermee lijken te worden bemoeilijkt.

De Europese Unie beschikt eveneens over middelen voor financiële sturing. Het Europees Sociaal Fonds verstrekt subsidies die specifiek gericht zijn op verbetering van de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt, met name in het kader van het now-programma (New Opportunities for Women). Als gevolg van het specifieke karakter van de subsidies en het toezicht op de aanwending ervan is de maatschappelijke impact groter dan de beperkte omvang van het budget zou doen vermoeden. Uit het Commissie-rapport over financiering van maatregelen voor vrouwen blijkt dat dergelijke initiatieven in Griekenland sterk afhankelijk zijn van financiering door het Europees Sociaal Fonds, aangezien de regering zelf geen programma's heeft voor werkgelegenheid en opleiding van vrouwen. In Ierland en Luxemburg werd aan gezinszaken prioriteit gegeven boven gelijke rechten, totdat het Europees Sociaal Fonds bijstuurde. De Commissie stuitte op 'cultureel verzet' tegen subsidiëring van projecten voor gelijke kansen in Griekenland, Italië, Portugal, Spanje, Ierland en Luxemburg ('Evaluation of women's involvement' 1993:61). Institutionaliserings van de behartiging van belangen van vrouwen op Europees niveau heeft de organisatie en coördinatie op nationaal niveau gestimuleerd. De Eenheid Gelijke Kansen, die in 1976 werd ingesteld als onderdeel van het Directoraat-Generaal v van de Europese Commissie, speelde een centrale rol bij de oprichting van de Europese Vrouwenlobby. Als gevolg van de oprichting van de lobby installeerden niet-gouvernementele vrouwenorganisaties in Griekenland en Frankrijk coördinerende organen. Voor de verkiezingen van het Europees Parlement in 1994 werd door het Europees Netwerk 'Vrouwen in de besluitvorming', dat in 1992 werd ingesteld door DG v, campagne gevoerd voor een grotere vertegenwoordiging van vrouwen. Deze campagne heeft in verschillende lidstaten het debat over de politieke participatie van vrouwen versterkt en de samenstelling van de kandidatenlijsten beïnvloed (*La représentation des femmes* 1994). Meer in het algemeen beogen de positieve-actieprogramma's van de Europese Commissie mentaliteitsverandering te bevorderen en *sex-role attitudes* te beïnvloeden. Kortom, issues op het gebied

van gelijke rechten en kansen staan op de Europese agenda en Europees optreden op dit terrein heeft impact op nationaal niveau. Dergelijke *outputs* dragen bij aan het ontstaan van 'een reservoir van *diffuse support*', in de termen van Easton. Aangezien vrouwen aan 'gelijke rechten en kansen'-beleid meer belang toekennen dan mannen, die meer geïnteresseerd zijn in andere issues (Leijenaar 1989:183) is het waarschijnlijk dat vrouwen op grond van hun kosten-batenafweging tot een andere attitude ten aanzien van Europese integratie kunnen komen dan mannen.

119

Cross-nationale verschillen kunnen dan verklaard worden doordat (potentiële) kosten en baten van Europese integratie per lidstaat verschillen. Of Europese prestaties op het gebied van gelijke rechten en kansen positief of juist negatief beoordeeld worden, is afhankelijk van de relatieve positie van vrouwen in een land. Hoe slechter hun positie ten opzichte van het Europese gemiddelde, hoe meer ze menen te winnen bij Europese integratie. Hoe beter hun situatie, hoe meer ze vrezen te verliezen. Dit zou het 'nee' van de Deense vrouwen jegens het Verdrag van Maastricht verklaren. Zij vreesden de gevolgen van de vorming van een Monetaire Unie (EMU) voor de werkgelegenheid en het sociaal beleid. De strenge criteria voor de hoogte van de staatsschuld, het begrotingstekort en de inflatie zonder een criterium voor de hoogte van werkloosheid zouden leiden tot bezuinigingen en werkgelegenheidsverlies bij de overheid, waar juist veel vrouwen werkzaam zijn. Het convergentiebeleid van de EMU zou de *marge de manoeuvre* van de Deense regering beperken. Ook uitten de Deense vrouwen scherpe kritiek op de ondervertegenwoordiging van vrouwen in de Europese instellingen en het gebrek aan transparantie van de Europese besluitvorming, hetgeen scherp contrasteert met de ruime mogelijkheden in Denemarken voor participatie van burgers op lokaal en regionaal niveau waar vooral vrouwen een actieve rol spelen. Tenslotte vreesden zij dat het voorzichtige Europees sociale beleid en milieubeleid de hoge Deense normen zouden ondermijnen (Jacobsen 1994).

Om de relatieve positie van lidstaten op het gebied van gelijke kansen in kaart te brengen hebben we enkele kwantificeerbare indicatoren geselecteerd op het gebied van arbeid, sociaal beleid en politieke participatie.³ Er is gekozen voor vijf indicatoren op grond van de samenhang met de Richtlijnen voor gelijke rechten en kansen, de positieve-actieprogramma's en de Europese campagne voor meer vrouwen in de politiek. Daarnaast speelde de beschikbaarheid van vergelijkbaar cijfermateriaal een rol bij de keuze. De rangordes voor de verschillende indicatoren zijn in tabel 3 verwerkt tot een ordening, waarbij het land waarin de positie van vrouwen relatief het slechtst is en

3. Andere indicaties van de impact van Europese integratie op de positie van vrouwen in een lidstaat zijn bijvoorbeeld het aantal inbreukprocedures bij het Europees Hof tegen een staat die nalaat Gelijke Rechten en Kansen Richtlijnen te implementeren, de beschikbaarheid van kinderopvang, de mogelijkheden voor ouderschapsverlof, de uitgaven aan sociale zekerheid, pensioenrechten, de Europese subsidies per hoofd van de bevolking.

vrouwen de grootste potentiële voordelen hebben bij integratie het hoogste cijfer krijgt, en het land waarin de positie van vrouwen relatief het best is en potentiële voordelen het kleinst zijn het laagste cijfer krijgt. Op grond van deze indicatoren kunnen vrouwen in de Europese Unie het best in Denemarken wonen en beter niet in Griekenland. Nederland scoort relatief goed wat betreft politieke vertegenwoordiging en in verhouding minder goed op sociaal-economische indicatoren. Het neemt een vierde plaats in op de ranglijst.

120

Om de veronderstelling te toetsen dat een positieve houding van vrouwen ten aanzien van Europese integratie samenhangt met mogelijke voordelen van Europese integratie, zijn twee rangordes aan elkaar gekoppeld. Hierbij

Tabel 3. De relatieve positie van vrouwen in de lidstaten van de Europese Unie

Rangordes; hoe hoger het cijfer, hoe slechter de relatieve positie van vrouwen.

1. arbeidsmarktparticipatie van vrouwen: rangorde samengesteld op basis van het aandeel van vrouwen in de beroepsbevolking en de arbeidsmarktparticipatie voor vrouwen van 20-59 jaar (1991)
2. loonverschil tussen mannen en vrouwen: rangorde op basis van de verschillen in uurlonen voor arbeid(st)ers (1991)
3. werkloosheid: rangorde op basis van de ratio van het werkloosheidscijfer van vrouwen in verhouding tot het werkloosheidscijfer van mannen (1991)
4. zwangerschap: rangorde samengesteld op basis van de lengte van het zwangerschapsverlof, uitkering bij bevalling en compensatie inkomensverlies (1992)
5. politieke vertegenwoordiging: rangorde op basis van de percentages vrouwen in het nationaal parlement (1991, 1992 of 1993), in het Europees Parlement (1994) en in de nationale regering (1991, 1992 of 1993)
6. totaal: rangorde op basis van de gelijk gewogen rangordes van de 5 indicatoren

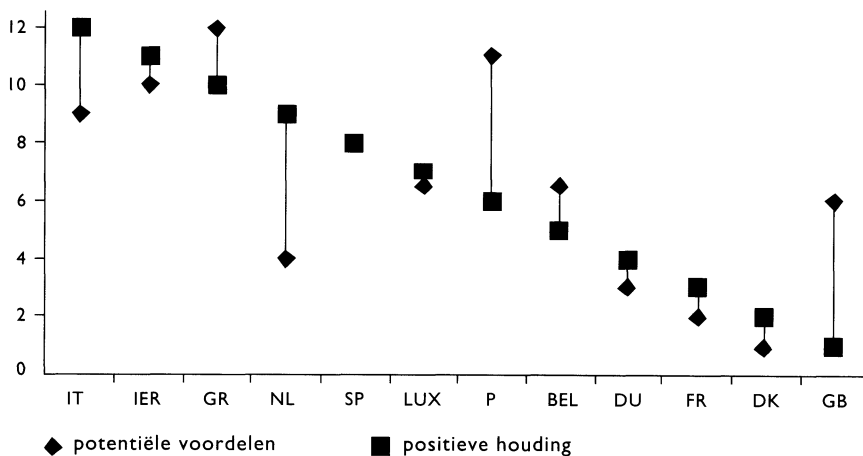
	arbeids- markt participatie	loon- verschil V-M	werkloos- heid V-M	zwanger- schaps- verlof	politieke vertegenw.	totaal
België	6,5	7	10,5	5,5	6	6,5
Denemarken	1	1	3	1	1	1
Duitsland	5	8	4	4	2	3
Griekenland	10	2	12	10	12	12
Spanje	11,5	4,5	7,5	10	3,5	8
Frankrijk	2	3	5	3	7,5	2
Ierland	11,5	10	2	10	7,5	10
Italië	8	4,5	10,5	8	9	9
Luxemburg	9	12	7,5	2	5	6,5
Nederland	6,5	6	6	5,5	3,5	4
Portugal	4	9	9	12	11	11
Gr.-Britannië	3	11	1	7	10	5

Bron: berekend op basis van 'Women in the European Community' 1993:10

wordt verondersteld dat maatregelen op Europees niveau ter verbetering van de positie van vrouwen voor de landen waarin hun positie het slechtst is de grootste positieve impact zullen hebben. Omgekeerd zal een relatieve voor-sprong ten aanzien van andere lidstaten het moeilijker maken om de positie verder te verbeteren, omdat aan de Europese norm al voldaan wordt en de nationale regering terughoudend zal zijn om in een geïntegreerde markt de voorsprong verder te vergroten uit angst voor een verslechtering van de concurrentiepositie. In figuur 4 is de ordening naar 'potentiële voordelen van Europese integratie voor vrouwen' (tabel 3) gecombineerd met de ordening naar 'positieve houding ten aanzien van Europese integratie' (figuur 1, gegevens voor vrouwen). Voor de meeste landen is er een zeer sterke samenhang tussen beide variabelen. Dit staft het argument dat de attitudes van vrouwen het resultaat zijn van een afweging van de voor- en nadelen die 'Europa' hun biedt en kan verklaren waarom vrouwen in Frankrijk en Denemarken zoveel negatiever denken over Europese integratie dan vrouwen in Ierland, Griekenland en Italië.

In Italië en Nederland zijn vrouwen positiever dan op grond van een afweging van de potentiële voordelen verwacht mag worden, in Groot-Brittannië en Portugal (en in geringe mate in Griekenland) zijn vrouwen negatiever dan te verwachten was. Waarschijnlijk speelt hier vooral de nationale context een rol. In Portugal en Groot-Brittannië ligt de gemiddelde steun laag onder invloed van de traditionele koers op het gebied van buitenlands beleid (Atlantisch denken), in Italië en Nederland ligt de gemiddelde steun onder invloed van politiek-economische factoren (supranationale traditie, belang van intra-

Figuur 4. Rangorde potentiële voordelen van integratie (positie) – positieve houding t.a.v. integratie

Bron: Eurobarometer 40, 1993 en 'Women in the European Community' 1993:10

communautaire handel) in verhouding hoog. Door deze factoren mee te nemen kunnen de afwijkingen in figuur 4 verklaard worden. In het algemeen zien we dat de houding van vrouwen ten aanzien van het integratieproces samenhangt met een afweging van de (potentiële) kosten en baten van het integratieproces.

Sinds Deense vrouwen erin slaagden de ratificatie van het Verdrag van Maastricht tegen te houden, is de aandacht van communicatiedeskundigen in de Europese Commissie, politici en journalisten voor de houding van vrouwen ten aanzien van het Europese integratieproces toegenomen. In dit artikel is geprobeerd de vraag te beantwoorden of er inderdaad sprake is van een *gender gap* in de publieke opinie ten aanzien van Europese integratie en, indien deze bestaat, hoe dit verschijnsel verklaard kan worden. Sekseverschillen in de publieke opinie jegens 'Europa' blijken in vrijwel alle lidstaten te bestaan, met uitzondering van Ierland en Italië. Vrouwen zijn minder vaak voorstander van integratie, zijn vaker tegenstander en hebben er vaker geen mening over dan mannen. Sekseverschillen in politiek gedrag worden wel verklaard door de geringere politieke interesse en grotere politieke onwetendheid van vrouwen. Nog afgezien van het feit dat de meting van zowel 'politieke interesse' als 'politieke kennis' in enquêtes *gender-biased* lijkt te zijn, kan een gebrek aan interesse en kennis niet verklaren waarom vrouwen een negatievere houding hebben ten aanzien van Europese integratie. Het sekseverschil in attitude blijft ook zichtbaar onder vrouwen die wel geïnteresseerd zijn in Europese zaken en bij vergelijking van de lidstaten blijkt een eenduidige samenhang tussen 'politieke interesse' en 'pro-Europese attitude' volledig te ontbreken.

Uit onderzoek blijkt dat vrouwen bij de structurering van hun politieke voorkeuren andere issues betrekken dan mannen en op bepaalde beleidsterreinen een andere mening hebben dan mannen. In het algemeen is de opinie van burgers over Europese integratie te verklaren aan de hand van politieke en economische factoren: ze maken een afweging van economische prestaties en ze worden beïnvloed door de nationale politieke traditie. De negatieve houding van vrouwen is dan een gevolg van het feit dat Europa hun simpelweg minder te bieden heeft. Om deze stelling te toetsen hebben we een beleidsterrein geselecteerd waar vrouwen meer belang aan hechten dan mannen en waar de Europese integratie aantoonbaar invloed op heeft gehad. Gelijke rechten en kansen van vrouwen en mannen vormen een issue dat vrouwen van groot belang vinden en waarop de Europese Unie beleid heeft ontwikkeld met doorwerking naar nationaal niveau. De effecten van dit beleid zullen variëren naar gelang de stand van zaken op nationaal niveau, hetgeen de kosten-batenafweging die vrouwen in een land maken zal beïnvloeden. We hebben een maat voor de relatieve positie van vrouwen in een land

samengesteld op basis van vier sociaal-economische indicatoren en één politieke indicator. De beoordeling van het Europese integratieproces blijkt inderdaad een zeer sterke samenhang te vertonen met de relatieve positie van vrouwen in een lidstaat. Hoe beter de situatie van vrouwen ten opzichte van het Europese 'gemiddelde', hoe meer ze klaarblijkelijk vrezen te verliezen. Hoe slechter de situatie, hoe meer ze menen te winnen. De attitude van vrouwen lijkt dus gebaseerd op een afweging van de voordelen die 'Europa' hun biedt. Dit verklaart waarom vrouwen in Ierland, Griekenland en Italië veel positiever denken over Europese integratie dan Deense en Franse vrouwen.

Zijn Europese vrouwen onwetend of berekenend? Mannen zijn weinig-wetende Europese burgers, vrouwen zijn volgens de gangbare maatstaven nog minder wetende Europese burgers. Het weerhoudt vrouwen er niet van een mening te hebben over Europese integratie en die bijvoorbeeld in referenda uit te spreken. Deze mening is niet terug te voeren op onwetendheid, maar is het resultaat van een beoordeling van de voordelen die 'meer Europa' vrouwen heeft opgeleverd of kan opleveren in vergelijking met nationale politieke prestaties. Wil de Europese Unie de steun onder haar vrouwelijke burgers verhogen, dan zou ze issues die voor vrouwen belangrijk zijn een hogere prioriteit moeten geven. Op dit moment gaat het dan met name om werkgelegenheid en werkloosheidsbestrijding, gelijke rechten en kansen, milieu, sociale zekerheid en de bestrijding van sociale uitsluiting en armoede. Vrouwen zijn calculerende Europese burgers, die zich niet zomaar laten overtuigen door 'Moeder Europa'.

LITERATUUR

- Bjereld, U., *The gender gap in foreign policy issues*. Paper ECPR Conference in International Relations, Parijs, 13-16 september 1995.
- Eichenberg, R.C., en R.J. Dalton, 'Europeans and the European Community: the dynamics of public support for European integration', *International Organization* 47, 4 (1993), pp. 507-534.
- Eurobarometer. Public opinion in the European Community*, nr. 37. Commission of the European Communities, Brussel 1992.
- Eurobarometer. Public opinion in the European Community*, nr. 40. Commission of the European Communities, Brussel 1993.
- 'Evaluation of women's involvement in European Social Fund cofinanced measures in 1990', *Social Europe Supplement*, 2/93. Commission of the European Communities, Luxemburg 1993.
- Garcia, A., 'Premiers résultats de l'enquête auprès des Associations Membres du Lobby Européen des Femmes', Paper Congres *Les Femmes et la Construction européenne*, Brussel, 17-18 november 1994.
- Inglehart, R., en K. Reif, 'Analyzing trends in West European opinion: The role of the Eurobarometer surveys', in: K. Reif en R. Inglehart (red.), *The dynamics of European public opinion*. Londen (MacMillan) 1991, pp. 1-26.

- Jacobsen, H., 'Danish EU Opinion', Paper CEPS Directors Conference on Women and European Integration. Brussel, 25 mei 1994.
- Janssen, J.I.H., 'Europese eenwording: Zegen en vloek? Publieke opinie over Europese eenwording in de lidstaten van de Europese Gemeenschap', in: A.F.A. Korsten e.a. (red.), *Internationaal-vergelijkend onderzoek*. 's-Gravenhage/Amsterdam (VUGA/SISWO) 1995, pp. 379-392.
- Landau, E.C., *The rights of working women in the European Community*. Luxemburg (Office for Official Publications of the European Communities) 1985.
- La représentation des femmes sur les listes électorales et au Parlement européen*, v/2078/94. European Network 'Women in decision-making', Commission européenne, DG V, Brussel 1994.
- Laursen, F., en S. Vanhoonacker (red.), *The ratification of the Maastricht Treaty: Issues, debates and future implications*. Dordrecht (Nijhoff) 1994.
- Leijenaar, M., *De geschade heerlijkheid. Politiek gedrag van vrouwen en mannen in Nederland 1918-1988*. 's-Gravenhage (SDU) 1989.
- Ludlow, P., 'Public opinion in the Nordic candidate countries', *CEPS Newsletter* (1994) Spring Quarter, pp. 1-5.
- Mossuz-Lavau, J., 'Vrouwen en mannen in Europa vandaag', *Themanummer Vrouwen van Europa*. Commissie van de EG, Brussel 1991.
- Réflexion sur la politique d'information et de communication dans la Communauté européenne*. Rapport De Clercq, Brussel 1993.
- Rosch Inglehart, M., 'Gender differences in sex-role attitudes: a topic without a future?', in: K. Reif en R. Inglehart (red.), *The dynamics of European public opinion*. Londen (MacMillan) 1991, pp. 187-200.
- Shapiro, R.Y., en H. Mahajan, 'Gender differences in policy preferences. A summary of trends from the 1960s to the 1980s', *Public Opinion Quarterly* 50 (1986), pp. 42-61.
- Verdrag betreffende de Europese Unie*. Raad van de Europese Gemeenschappen, Luxemburg (Bureau voor officiële publikaties der Europese Gemeenschappen) 1992.
- 'Women in the European Community', in: *Rapid reports. Population and social conditions*. Eurostat, Luxemburg 1993, p. 10.